

Проблеми модерної історії України

УДК: 94:321.013(477.7)"1680/1750"

Р. І. Шиян

“ФРОНТИР ЗОВНІШНІЙ” І “ФРОНТИР ВНУТРІШНІЙ”: КОНЦЕПЦІЯ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО ПРИКОРДОННЯ МІЖ 1680–ми – 1750–ми РОКАМИ

У статті представлено концепцію південноукраїнського фронтиру періоду між кінцем XVII – середньою XVIII ст. Автором досліджено проблему структури цього фронтиру та зроблено спробу окреслити складну динаміку політичних, військових, соціальних, економічних та культурних процесів на прикордонні.

Ключові слова: фронтир, фронтир зовнішній, фронтир внутрішній, прикордоння, анклав

Сьогодні в українській науці по відношенню до “кордону” (як феномену в українській національній історії та регіональних студіях) використовуються терміни “кордон”, “фронтир” (від французького *frontière*, іспанського *frontera* та англійського *frontier*) та “прикордоння” (російські відповідники: *пограничье* і *порубежье*)¹ [15, с. 3,5,21,24-25]. Одним із визначень “фронтиру” є таке, що характеризує його як “зону [територію] на якій відбувається взаємопроникнення між двома (або, як у нашому випадку, більш ніж двома — Р.Ш.), раніше повністю різними, групами населення” [9, с.7; 7, с.79]. Наприклад, в своїй праці “Харьков/Харків: столиця Пограничья” український дослідник Володимир Кравченко вживає термін “фронтир” у значенні “прикордонна територія”, “розділяюча або контактна зона” [15, с. 9]. Дане визначення загалом відповідає завданню цього дослідження. Втім, залишаються нерозв’язаними деякі питання, наприклад, проблеми структури фронтиру та динаміки політичних, військових, соціальних, економічних та культурних змін на прикордонні. З огляду на це, питання структури південноукраїнського фронтиру та, відповідно, впливу цієї структури на динаміку різних процесів на цьому прикордонні, визначені головними при розгляді даної проблеми.

Почнемо з аналізу методологічного доробку закордонних дослідників. У 1987 році Ігорем Копитовим (Igor Kopytoff) було запропоновано розрізняти в науковій літературі “зовнішній” та “внутрішній” фронтири (“external” and “internal” frontiers), тобто контактні зони (прикордонні території). На думку цього дослідника “зовнішній фронтир” утворюється внаслідок того, що метрополія намагається установити політичну гегемонію поза своїм державним кордоном. Щодо “внутрішнього фронтиру”, то він утворюється на територіях, на яких не існує політичних обмежень, де поселенці залишаються та самі утворюють нові суспільні утворення. Саме на цьому, внутрішньому фронтірі, утворюються нові суспільства, які пристосовуються до нових умов, випробовувань і нових стосунків з іншими групами населення та культурами [8, с. 31]. Як зазначає Копитов, такі внутрішні фронтири виникають на менш щільно заселених межах між двома та більш ніж двома організованими суспільствами (та державними організаціями) [8, с. 5]. Дана модель має велике значення, зокрема для розуміння характеру південноукраїнського фронтиру станом від кінця XVII століття до початку 1750-х років.

ОКРЕСЛЮЮЧИ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ ЗОВНІШНІЙ ФРОНТИР

Південноукраїнський фронтир утворювали державні кордони та прикордонні контактні зони між Російською імперією, Кримським ханством (васалом Оттоманської Порти), підвасальними ханству ногайськими ордами та Польщею (*див. Карту*). Станом на початок 1740-х років цими суб’єктами було зроблено декілька спроб юридично визначити та фізично позначити державні кордони і окреслити зони впливу. Розглянемо ці спроби та їхні результати.

¹ Прикладом вживання даних термінів під час дослідження кордонів в контексті української національної та регіональної історії може слугувати нова праця харківського науковця Володимира Кравченка.

У шертній грамоті Мурат-Гірея щодо 20-річного миру між Кримським ханством та Росією (3 січня 1681 року) зазначає, що обидві держави узгодили “границь быть рѣкъ Днѣпру договорились”, з тим, щоб “по сторону Днѣпра...славнѣйшаго и страшнаго побѣдителя, Салтанова Величества быти подъ властію, а Києвъ изстари съ принадлежащими къ нему городками разоренными, Васильковъ, Триполье и Стайки, и отъ Києва до Запорожья и за пороги Ваши же; на Днѣпрѣ по обѣихъ сторонъ городовъ и городковъ не дѣлать...” [2, с. 291].

За умовами Костянтинопольського трактату (3 липня 1700 року) Порта зобов’язувалася знести фортеці на Дніпрі — Тавань, Кизикермен, Нустрет Кермен та Сагин Кермен — і протягом місяця вивести звідти всі війська та військове спорядження. Великі масиви земель між Перекопом, Азовом, Запорозькою Січчю (Чортомлицькою) та Очаковом мусили залишатися “порожніми”: “...отъ Перекопскаго замка начинающейся заливы, Перекопской двѣнадцати часовъ растояніемъ простирающейся земли, отъ края даже до новаго города Азовскаго, которой у рѣки Міюса реченной стоить, среди лежація земли пустыя и порожнія и всякихъ жильцовъ лишены да пребудуть; также во странахъ рѣки Днѣпра отъ Сѣчи города Запорожскаго, которой въ рубежахъ Московскаго Государства на вышереченной рѣки берегу стоить, даже до Очакова, среди лежація жъ земли, кромѣ новаго села, на обоей сторонѣ Днѣпра, равнымъ образомъ пустыя и безо всякого жилища порожнія да пребудуть, а близь городовъ съ обоеихъ сторонъ мѣсто довольное на винограды и огороды оставится. Ниже разоренные городки паки да построятся...буде какой городокъ подобной найдется, тотъ также съ обоеихъ сторонъ да раззорится...” [3, с. 67-69; 22, с. iii-iv, 1-24].

Адріанопольський трактат (13 червня 1713 року), який підтверджував результати Прутського миру 1711 р., встановлював кордон між Росією та Портою таким чином: “Граница раздѣлена быть имѣеть съ того мѣста, гдѣ впадаютъ въ Днѣпръ рѣки Самара и Орель...сторона, которая отъ Самары имѣеть быть во владѣнніи блистательной Порты, и въ тѣхъ мѣстахъ съ стороны блистательной Порты не должно строить никакихъ фортець, замковъ и п[а]ланковъ; а сторона, которая отъ Орели имѣеть быть во владѣнніи Царскаго Величества и равенственно...не надлежитъ строить вновь фортець, замковъ и п[а]ланковъ...” [4, с. 41].

Перш за все слід звернути увагу на те, що всі зацікавлені сторони виступали за заборону будувати укріплення на кордоні. Причину цього слід шукати у бажанні як Росії, так Порти, позбавити одне одного дієвих інструментів, завдяки яким можна було би збільшити військово-політичний вплив на кордоні (зокрема, за рахунок земель та інших ресурсів Речі Посполитої) і головне — змінити самі кордони. Так, російський уряд зі свого боку зобов’язувався знищити укріплення Азова, Таганрога, Кам’яного Затона та Самарської фортеці [4, с. 37]. По-друге, запорозькі козаки, які перейшли під владу Порти (1709 р.), “правобережні” козаки, які перебували під владою Польщі, та козаки Гетьманщини, які перебували під владою царя, не мусили чинити шкоди підданям інших володарів, причому було окремо обумовлено те, що російські монархи не мусять відмовлятися визнавати відповідальність за вчинки “своїх” козаків, які чинять розбій проти підданих Порти (перш за все, нелегально перетинаючи смугу політичного кордону між державами) [4, с. 39-40].

Питання щодо функціонування російсько-польського кордону на південноукраїнському фронті було впорядковано (принаймні, на папері) згідно з умовами “Вічного миру” 1686 року. Оскільки Запорожжя перебувало цілковито під владою царя, кордон з Польщею проходив по межах Вольностей Запорозьких (у XVIII ст. це були землі Бугогардівської паланки з центром у Гарді —Р.Ш.) та від устя Тясмину “рубежъ имѣеть быть вверхъ, въ полѣ, прямою чертою веденъ, Чигирина не займаю, къ лѣсу, которой называется Черной, въ сторону Ихъ Царскаго Величества имѣеть належать...” [2, с. 774]. Ціною територіальних поступок з боку обох сторін було те, що “російські” і “польські міста” “идучи рубежемъ отъ мѣстечка Стаекъ, внизъ Днѣпра, про рѣку Тясмину” — Ржищев, Трехтемирів, Канів, Люшни, Соколяня, Черкаси, Боровиця, Бужин, Воронков, Крилів та Чигирин— “оставатись имѣють пусты, такъ какъ нынѣ суть...” [2, с. 776]. Знову-таки, компромісні дипломатичні рішення передбачали наявність спустошеної території — фактично “демилітаризованої зони” між відносно сталими державними кордонами, тобто тими кордонами, які на той момент вже існували протягом тривалого часу. Втім, урядові наміри щодо демилітаризації цих територій не усували фактору необхідності забезпечення контролю над ділянками кордону, що вимагало та врешті-решт призвело до появи невеличких, часом рудиментарно укріплених форпостів та казарм для прикордонної варти.

Отже, на початку XVIII ст. було більш-менш оформлено межі “зовнішнього фронтиру” на Півдні України, які на багатьох ділянках збігалися з державними кордонами і де знаходились укріплені міста-фортеці, казарми та форпости з російського, турецького та польського боків (напр., Кременчук, Переволочна, Орлик (Ольвіополь), Крилов (російський), Очаків, Балта (турецька), Балта-Юзефград (польська), Крилов (польський), Біла Церква, Умань тощо) [17, с. 42]. На даному етапі не відбувалося процесу розширення “зовнішнього фронтиру”, тобто фактично не існувало реального військово-політичного, адміністративного та економічного впливу з боку жодної із вищезгаданих держав на території поза їхніх державних кордонів. Посередині опинилася значна територія “внутрішнього фронтиру”, яка через наявність величезних просторів відносно порожніх земель водночас становила як перешкоди на шляху до поширення влади на ці землі з боку сусідніх держав, так і надавала можливості поступового заповнення цих просторів людністю, яка прибувала як з самого “зовнішнього фронтиру”, так і з-поза його меж.

Станом на початок 1730-тих років спостерігається інакша важлива тенденція, а саме: облаштування та спроби, все ще обережні та доволі непослідовні, поширення меж “зовнішнього фронтиру” з боку Російської імперії. Слабкий вплив держави на справи на південноукраїнському прикордонні не знімав питання про захист південних кордонів держави на українських землях (йдеться переважно про російську державу), які було значно оголено внаслідок російсько-турецьких та російсько-польських угод. Зокрема, у випадку вірогідної навали турецько-кримських військ Росія не мала на шляху до Києва та внутрішніх районів Гетьманщини та Слобожанщини суттєвих укріплень, які могли би зупинити цю навалу (якщо не враховувати відносно

нечисленні та часто недосконалі укріплення міст та містечок Гетьманщини та Слобожанщини, зокрема Переволочни, Кременчука, Крилова, Говтви, Ізюма, Змієва та Бахмута та ін.). Саме тому у 1731 році російський уряд почав будувати "Українську лінію" фортець, яка мала охороняти Слобідську Україну від татарських наїздів. Вона тягнулася від Дніпра (Переволочна) до річки Дон. На цьому 400-верстному кордоні було збудовано 17 фортець, які відстояли одна від одної на 25 верст. Уздовж лінії було розселено ландміліційські полки, сформовані головню з "одnodворців" Сівського та Білгородського розрядів. Землі для ландміліційських полків призначувано землі під слободи, при цьому часто ці землі приділяли не за лінією, а перед лінією [12, с. 18, 298, 304, 309; 19, с. 48-49].

Російський уряд хотів якнайскоріше заселити лінію, і тому, крім полків, тут селили одnodворців-втікачів та переводили на ці землі російських селян. Таким чином на цих землях виростали досить значні російські поселення, до яких поступово почали прилучатися добровільні українські поселенці [19, с. 49]. З огляду на подану вище модель фронтиру (*Kopytoff* 1987), подібне розташування поселень — з обох боків укріпленої лінії — слід вважати типовим для структури "зовнішнього фронтиру" в процесі формування-первісного розширення.

Повернення запорожців під російську протекцію у 1734 році докорінно змінило динаміку південноукраїнського фронтиру. Питання щодо статусу козаків та їхніх земель стало предметом "довгої і жвавої дискусії", в якій було висловлено дуже суперечливі думки. В своїх настановах козакам, як їм слід відповідати татарам, коли ті будуть вимагати пояснень, київський генерал-губернатор Йоган-Бернгар Вейсбах радив запорожцям відповідати так: "...что вы люди вольные, изъ доброй воли...въ татарскую протекцію отдались..." та "гдѣ вы всѣ не сълитесь...то всѣ тые мѣста ваши собствѣнные, которыми вы чрезъ нѣсколько сотъ лѣтъ безпрѣкословно со всѣхъ сторонъ владѣете, и что въ оныѣ мѣста...ни Россія, ни Порта, ни ханъ Крымскій и никто вступить не можетъ..." [19, с. 20-21]. Цікавим у цій ситуації є те, що запорозькі козаки розуміли своїми ті землі, на яких Військо Запорозьке Низове мешкало раніше, тобто бачили їх своїми у контексті військової історичної "традиції". При цьому, зміни політичних кордонів між Росією та Туреччиною не сприймалися козаками як достатня умова для того, щоб відмовитися від цих земель. Не менш цікавим є те, як поставилися до цієї проблеми представники російського уряду на прикордонні та в Петербурзі: в той час, як офіційний Петербург, сам не вповні розуміючи, наскільки змінилися обставини на південному кордоні із переходом запорожців під російську протекцію, "умивав руки" [1, с. 312-316], київський генерал-губернатор, який перебував ближче до місця подій, прийняв невизначеність ситуації як сприятливу нагоду і фактично запропонував козакам проігнорувати можливі протести з боку турецької адміністрації.

Наталія Полонська-Василенко з цього приводу зазначає, що татарська й турецька сторони зрозуміли цю справу саме так, як і передбачали російські урядовці. Один той факт, що запорожці, живучи на турецькій території, прийняли російське підданство, особливо обурював Порту, і вона зажадала від Росії, щоб запорожці були переведені в межі Російської імперії (мій курсив —Р.Ш.) [19, с. 22]. Втім, коли у вересні 1734 року Вейсбах запропонував отаманові Івану Малашевичу та іншим старшинам залишити вже обране місце, щоб не порушувати мирних угод із Портою, запорожці відписали, що у випадку, якщо таке питання постане, вони збирались відповісти, що "...земля по насъ вѣсьма принадлежить Ея Императорскому Вѣличеству...во владѣннїи быть..."; а на питання, чому раніше про це не згадувалося, відповісти, що "какъ мы...въ свою природную протекцію возвратились, то и оная зѣмля заподлинно съ нами послѣдуеть, о чемъ самой Портѣ извѣстно, что намъ съ российской стороны и между Портою разграниченія и объ нѣй упоминаемо нѣ было" [21, с. 1159-1163, 1184; 19, с. 22-23]. На думку Полонської-Василенко, ця відповідь вказує на переконання запорожців у тому, що вони мали тверде, непорушне право на свої "вольності", незважаючи на жодні договори між Росією та Туреччиною [19, с. 23]. Отже, починаючи з 1734 року козаки Війська Запорозького низового зайняли більшу частину південноукраїнського фронтиру, утворивши станом на 1734 р. п'ять, а на 1766 р. — вісім паланок (адміністративно-територіальних одиниць) [14, с. 51-52]. За підрахунками Сергія Плецького, на початку існування Нової Січі (тобто, ще до втрати Кошем значних масивів земель внаслідок розширення "зовнішнього фронтиру" з російського боку) загальна довжина кордонів її володінь сягала приблизно 2000 км. [18, с. 15].

Слід зазначити, що попри формальні протести питання юридичної приналежності цього великого масиву земель відносно мало цікавило Порту. Коли у 1734 році турецький посол Ахмет-ага відвідав Підпільненську Січ з дорученням з'ясувати, чи не будують запорожці фортеці і не побачив ніяких укріплень крім куренів, він заявив козакам, що султанський уряд не заперечуватиме проти проживання козаків на цих землях за умови, що вони не будуватимуть жодних фортифікаційних споруд. Говорячи про кордони турецький посланець зазначив, що питання щодо статусу земель і кордони буде вирішено під час нових переговорів між Туреччиною та Росією. Коли у 1735 році турецькі послы знов прибули на Січ, їх знову прийняли неприхильно і підкреслили факт підданства козаків Росії, але Порта й тоді не відповіла на цю заяву протестом [19, с. 25].

У 1735 році запорожці подали "супліку" імператриці Анні Іоаннівні, в якій Військо просило на випадок претензій з боку Порти або Криму на зайняті козаками землі, не виселяти їх звідти: "Ибо сей куть зѣмли, гдѣ нынѣ кошемъ пребываемъ, нѣ есть турками и татарами разграниченый, токмо на той сторонѣ Днѣпра, гдѣ Самарь городокъ былъ...взявши отъ Днѣпра понадъ Орѣлью до Дону рѣки, да въ другомъ мѣстѣ за рѣкою Богомъ отъ Очакова до Кодимы разграничѣно, а сѣго мѣста, // гдѣ мы съ войскомъ пребываемъ, не разграничѣно, а всѣгда въ прошлые...годы за нѣсколько сотъ лѣтъ...самодѣржцамъ всероссийскимъ и королямъ польскимъ служило нашѣ войско, то никто сего днѣпрового мѣста не загонялъ и не интѣресовался..." [19, с. 23-24].

Отже, склалася доволі парадоксальна ситуація. За умов, коли всупереч параграфам попередніх російсько-турецьких угод російські піддані зайняли частину номінально турецьких земель, Порту обмежилася лише формальним протестом. Частково це сталося через відсутність у Порти та Криму не лише демаркації цілих ділянок кордону (напр., між встановленими “знаками”), але й уявлення стосовно того, де мусили би проходити певні кордони. Але, головним чином, це сталося через відсутність у султанського уряду дієвих важелів впливу на вирішення ситуації у регіоні на свою користь, перш за все, важелів військових.

За слушним зауваженням Світлани Могульової (Каюк), загальний занепад турецької держави значно послабив її позиції на південноукраїнському фронтірі (і навіть у Криму — Р.Ш.). Могульова також зазначає, що “децентралізаторські тенденції...ускладнили правління і майже повністю позбавили периферію впливу Порти” [16, с. 76]. З огляду на це, подібне ставлення турецького уряду до фактичної втрати частини території не мусить викликати подив, адже Порту набагато менше цікавили майже незаселені землі, ніж факт появи на цих землях “російських” укріплень із загрозовою перспективою їхнього “просування” вглиб турецьких земель.

Згодом, у 1740 та 1742 рр. відбулися російсько-турецькі комісії з демаркації кордону. Причому, як зазначає Плецький, поступки з російського боку робилися саме за рахунок земель Запорозьких Вольностей [18, с. 16-17]. Подібна ситуація не мусить дивувати, адже Вольності обіймали більшість території південноукраїнського фронтіру і будь-які адміністративно-територіальні зміни у краї безпосередньо впливали на статус запорозьких земель.

Щодо впливу Польщі (у розумінні центрального уряду цієї держави) на процеси, які відбувалися на південноукраїнському фронтірі, то його було фактично непомітно. Справа в тому, що починаючи з 1700-х років, ця держава все більше перетворювалася з суб'єкта на об'єкт зовнішньої політики [3, с. 715]¹. Кордон з боку Польщі (Київське та Брацлавське воеводство) захищало не більш ніж 3,000 військових зі складу “Української партії” (армії) під командуванням намісника коронного гетьмана. Внаслідок значної децентралізації управління польською державою, яка значно посилилася протягом XVIII ст., головну роль відігравали представники магнатських родин, старости (брацлавські, уманські, черкаські, чигиринські тощо), які за допомогою місцевих міліційних відділів опікувалися охороною прикордонних земель Польщі. Крім охорони польської ділянки фронтіру, старости (губернатори) проводили каральні акції проти гайдамаків та запорожців, часто перетинаючи запорозький кордон, грабуючи та нищачи зимівники (зокрема, по річках Солоній, Корабельній та Ігульці), і, навіть, нападаючи на запорозькі укріплення (Гард). Помітну роль у захисті прикордонних земель з польського боку також відігравали “надворні хоругви” польських поміщиків, чії маєтки знаходилися безпосередньо на фронтірі та поблизу нього [17, с. 44-45].

Отже, польські інтереси на фронтірі вирішувалися не королівською владою у Варшаві, а магнатами і шляхтою південноукраїнського прикордоння. Насамперед, ці інтереси полягали у захисті своїх маєтків від нападів гайдамаків та деяких із запорожців, які приходили з земель внутрішнього фронтіру. При цьому, місцеві польські урядовці не лише збирали персональні війська (напр., “інтернаціональні” за складом хоругви Михайла Закржевського, які склалися з поляків, ногаїв, бессарабських циган та молдавських чабанів) для каральних (“відплатних”) акцій і власних пограбувань, але й вішали запорожців, які торгували у польських містечках, або просто перетинали польські землі (принаймні 202 подібні випадки між 1733 та 1750 роками) [17, с. 36-37].

Політика “взаємного стримування”, яку проводили держави на південноукраїнському фронтірі та брак ресурсів, необхідних як для поширення впливу поза межі зовнішнього фронтіру, так і для забезпечення виконання відповідних положень мирних угод, на державному рівні створювали “патову” ситуацію із державним втручанням у справи цього фронтіру. Це створювало практично необмежені можливості для використання земель поза межами зовнішнього фронтіру — на землях внутрішнього фронтіру, з боку різних груп населення. При цьому йдеться про дуже широкий спектр таких можливостей: від господарського використання до перетворення цих земель на базу для соціальної боротьби та антисоціальної діяльності. Розглянемо динаміку розвитку внутрішнього фронтіру на Півдні України та її зв'язок із динамікою зовнішнього фронтіру.

ВНУТРІШНІЙ ФРОНТИР, ЙОГО ДИНАМІКА ТА ВІДНОШЕННЯ ДО ЗОВНІШНЬОГО ФРОНТИРУ

Динаміка внутрішнього фронтіру станом на 1730-ті роки значною мірою визначалася існуванням двох великих автономних анклавів — Вольностей Запорозьких та кочових ареалів ногайських орд, які формально були підданими відповідно Російської імперії та Кримського ханства. Формально, ще одним анклавом можна вважати Військо Донське, землі якого знаходилися на південно-східному кордоні південноукраїнського фронтіру. Втім, даний анклав відігравав відносно невелику роль у ситуації на південноукраїнському фронтірі до початку 1750-х років. Зазначимо лише, що у 1746 році внаслідок суперечок між запорозькими та донськими козаками, що точилися головним чином навколо приналежності певних “рибних заводів” на Білосарайській, Кривій та інших косах, було визначено лінію східного кордону запорозьких володінь по річках Самарі, Вовчих Водах, Берді, Кальчику, Кальміусу, їхніх притоках, косах, байраках та інших угіддях. За основу було взяте розмежування згідно з кордоном 1714 року, коли лінія кордону між Військом Запорозьким Низовим та Військом Донським проходила по річках Кальміус та Калпа [20, с. 44, 48, 52; 19, с. 28].

¹ Наприклад, згідно з умовами Прутського трактату 1711 року, Росія та Туреччина взаємно зобов'язувалися не втручатися у “польські дѣла”, не захоплювати їхніх підданих та їхні землі. Малося на увазі, що обидві сторони спостерігатимуть, щоб хтось з них не підсилювався за рахунок польської держави.

Станом на 1750-ті роки Запорозький Кіш, попри спроби російського уряду перетворити низове козацтво на повністю керований державою інструмент прикордонної політики на Півдні України, продовжував залишатися слабо контрольованим з боку імперських установ проводячи власну політику по відношенню Вольностей Запорозьких та порубіжних з ними територій. Дана ситуація виглядає дуже відмінною від Війська Донського, яке на той час вже (головним чином, між 1708 та 1739 роками) було реорганізовано та перетворено на дієвий інструмент імперської політики на російському фронтірі [6, с. 187-207] (причому не тільки на землях на південь від Дону, але й на Півдні України, де у різний час було розквартировано декілька донських козацьких полків). Більш детально прикордонні стосунки між Військом Донським та Запорозькою Січчю розглядатимуться у наступній праці, присвяченій південноукраїнському фронтіру другої половини 1700-х років.

Одним з найголовніших факторів при співіснуванні “запорозького” та “ногайського” анклавів було те, що вплив державних установ на стосунки між населенням Вольностей та ногайців був дуже обмеженим. Цей вплив майже виключно проявлявся в участі російських та кримських представників у комісіях з розв’язання конфліктних ситуацій на прикордонні, які постійно виникали між козаками, їхніми підданими та ногайцями. Відповідно, всі інші повсякденні стосунки між Кошем, його підданими-некозаками та січовиками з одного боку, та ногайцями з іншого, регулювалися самими зацікавленими сторонами. Йдеться, перш за все, про транс-кордонну торгівлю, випаси худоби, рибні лови, заготівельні роботи на землях з іншого боку кордону, та інші види економічної діяльності на фронтірі. Ця модель стосунків працювала принаймні тоді, коли мова не йшла про необхідність арбітражу з боку урядових установ внаслідок, наприклад, кримінальних дій з боку ногайців або запорожців [10, с. 197-200].

Важливим фактором взаємин на південноукраїнському фронтірі також був гайдамацький рух, який мав своєю базою зокрема внутрішній фронтір і Запорозькі Вольності, в той час як напади гайдамаків головним чином відбувалися по той бік зовнішнього фронтіру — у польських Києвському та Брацлавському воєводствах. Загалом, “беззаконня” на фронтірі та розв’язання конфліктних ситуацій між російськими, польськими та кримськими підданими становили головний елемент у діяльності урядових установ на південноукраїнському прикордонні [11, с. 117-266].

Станом на 1740-ві роки ми бачимо початок процесу поступового та невпинного “розмивання” (ерозії) північних та північно-східних кордонів запорозького анклаву на внутрішньому фронтірі — тобто тієї його частини, яка була найбільш наближеною до російської ділянки зовнішнього фронтіру. Йдеться насамперед про господарське освоєння частини запорозьких земель з боку переселенців та сезонних робітників з Гетьманщини, які з часом ставали зацікавленими у юридичному оформленні свого права на ці землі. Кіш дивився на ці спроби вороже за винятком тих випадків, коли переселенці ставали підданими Коша та сплачували податки до січової скарбниці.

Засадничо таке засвоєння носило, передусім, характер тимчасового поселення з метою здійснення певної економічної діяльності (мисливство, рибальство, бджолярство тощо) та користування природними ресурсами (головно, лісом). Втім, поступово почали з’являтися спроби юридично закріпити певні землі у особистій власності (особливо з боку мешканців Гетьманщини, але також з боку виходців з Польщі та, згодом, сербів-переселенців) [19, с. 37-41].

Як зазначає Полонська-Василенко, “інтенсивне заселення Запорозьких Вольностей почалося якраз з моменту повернення запорожців на р. Підпільну. Це пояснюється багатьма причинами. Війна з Польщею (1735-1737 рр.) і перебування російського війська в Польщі дали змогу російському урядові вжити заходів для повороту з Правобережної України людей, що втікли туди з Лівобережної України і з Росії...Цілою низкою указів дозволялося охочим вертатись з Польщі і селитись в Задніпровських місцях.” [19, с. 38]. Як і у випадку з політикою щодо переселенців з боку Коша Війська Запорозького Низового, так і випадку з переселенською політикою уряду Російської імперії, йшлося про залучення нових переселенців та економічне зростання у краї. Отже, найціннішим ресурсом на Півдні України у зазначений час були люди (принаймні, з точки зору урядових установ). Втім, ситуація у краї, і головним чином — на землях Вольностей, почала дещо змінюватися починаючи вже з 1740-х років, коли зростання населення привернуло увагу до юридичного статусу земель та до земельних ресурсів, навколо володіння якими почала точитися гостра боротьба.

Населення сходилось до фронтіру почасти самовільно — з Лівобережної України, з Польщі, почасти за посередництвом осадчих, які викликали охочих людей селитися на цих землях, впорядковували села, слободи, брали на себе роль посередників між поселенцями й адміністрацією [19, с. 39-40]. Так, у 1740 р. полковник Антін Танський призначив осадчим і отаманом села Цибулева козака Миргородського полку Леонтія Сагайдачного, а осадчим і отаманом слободи, що лежить навпроти польської слободи Торговиці — Степана Тарана. Їм наказано тоді “тѣ сѣла насѣлить охочими житѣлями довольнымъ числомъ людьми и сѣ пограничними поляками ни въ какие ссоры не вступать...сѣ гайдамаками не знаться и пристанища не чинить. Изъ которыхъ атаманомъ Сагайдачнымъ польськими людьми насѣлено уже до 300 дворовъ...гдѣ и цѣрковь сооружѣна, а противъ Торговицы атаманомъ Тараномъ ни единого чѣловека не посѣлѣно, ибо онъ пасѣчникъ, живеть въ лѣсу въ пасѣкѣ своей...и не имѣлъ въ томъ старанія и нынѣ не стараѣтся...” [19, с. 39-40].

Також, з початку 40-х років XVIII ст. ми бачимо намагання Миргородського полку вже юридично закріпити за собою нові поселення. Так 1740 р. полковник Миргородський Василь Капніст подав донесення фельдмаршалові Мініху про зачислення до Миргородського полку поселення “на тому боці Дніпра”, понад Тясмином, Ірклем, верхів’ям Інгугу до Вісі. В них, за словами полковника, мешкали козаки та обивателі Миргородського полку і мали купці “від дідів, прадідів” на ґрунти, сіножаті, пасіки й різні “угіддя”. У 1743 році, не

дочекавшись відповіді, Капніст подав на ім'я імператриці прохання про зарахування цих осель до Миргородського полку [19, с. 40-41].

Спочатку запорожці не звертали увагу на заселення їх вольностей. Але, коли на зайнятих новими поселенцями землях з'явилася нова влада сотників і полковників, коли землі почали виходити з-під влади Війська, тоді запорожці виступили в обороні своїх прав. У 1744 році вони подали скаргу до Правлячого Сенату, в якій доводили свої права на землі на підставі прамот, трактату 1686 року та інших документів. Вони, зокрема, скаржились на полковника Василя Капніста, який почав захоплювати їхні хутори, зимівники та слободи на правому березі Дніпра...: "люди его полка стали влѣзать въ наши вольности...починили казакамъ немалыѣ обиды, а въ рѣчкахъ начали зимовники разорять и палить и скотъ забирають..." [19, с. 42-43].

У своїх спробах виправдатися за заселення та фактичне захоплення запорозьких земель, Капніст відповідав Сенату так: "...ихъ запорожскаго житья никогда не бывало и нынѣ не имѣется...полку Миргородскаго козаки никогда никакихъ обидъ запорожцамъ не причиняли, хуторовъ и зимовниковъ запорожскихъ не разоряли и не жгли, да и жечь нѣчего, ибо крыющіеся по степамъ для воровства запорожцы дѣлають зимовники изъ лозы и для дождя крыють камышемъ, а по переходѣ ихъ в другіе мѣста отъ стѣпи и пожаровъ изгорають..." [19, с. 43].

З початку 40-х років XVIII ст. точилася боротьба між запорозькими козаками і Полтавським полком за місця понад річкою Самара. Ще у 1741 році Сенат дозволив вихідцям із задніпровських місць (Польщі) селитися при Усть-Самарі, Буркутському редуті та Старій Самарі, до яких додалися переселенці з Полтавського полку Гетьманщини. Кіш розпочав завзяту боротьбу за ці місця. Боротьба точилася з перемінним успіхом. Так, наказом від 23 серпня 1744 року заборонялося заселення запорозьких вольностей по Самарі, а саме містечко Стара Самара поверталася козакам. У 1746 році цей наказ було підтверджено. У 1748 році старосамарські мешканці скаржилися на запорожців, буцімто вони захопили їхні землі та угіддя. У 1756 році через скарги з боку запорожців імператриця Єлизавета наказала гетьманові Кирилу Розумовському зробити точний перелік земель Коша, особливо вказуючи на той факт, що запорожці не можуть розраховувати на користування величезним масивом земель, який сягає аж Переволочни (тобто земель, які адміністративно входили до складу Гетьманщини) [21, с. 1335-1336, 1343, 1360-1364, 1380; 19, с. 45-46].

Таким чином, протягом 1740-х років північна частина Вольностей Запорозьких вийшла зі сфери їхнього впливу і значною мірою була втрачена для Запорожжя. Тут панували полковники Миргородського та Полтавського полків і гетьманська адміністрація. На цих землях містились підлеглі їм слободи зі своєю місцевою старшиною (сотниками, осавулами та отаманами), закладалися підвалини поміщицького землеволодіння, виростали форпости, редуги і фортеці з військовими відділами, підлеглими Київському генерал-губернатору як єдиному військовому командуючому на Південній Україні [19, с. 53].

Дана ситуація із заселенням запорозьких земель дедалі ускладнювалася. Земельне питання набирало особливо гострого характеру, тому що після повернення з-під татарської протекції запорожці стали виявляти значно більший інтерес до своїх земель. Вони почали заселяти слободи, і поруч із давнішим типом господарства у них з'являються великі господарства старшини з широким застосуванням праці найманих робітників. Тим часом з рук Війська Запорозького Низового спливали північні частини Вольностей — найвигідніші для сільського господарства землі, найвигідніші як своїми географічними властивостями, так і тому, що тут було тихіше та спокійніше життя, далі від татарських наїздів. В цих новозаселених слободах — козацьких, посполських, старшинських — збирались люди зі всіх кінців України — як з "гетьманської" та і з "польської" — що втікали від старшинського та панського ярма. На нових землях були початки кріпаччини, але перші роки гніт був не такий тяжкий, адже існували "пільгові роки". Але поруч з цим був помітним і рух населення з нових слобід далі, на південь — у запорозькі володіння, де слобід було ще більше і де було легше загубитися у степах. Так, населення Маячки, Райгорода, Царичанки, Орлика пересунулося до запорозьких володінь і прийняло підданство Війська Запорозького Низового. Слід зазначити й про відворотну течію: чимало людей переходило із Запорожжя і селилося у тій самій Старій Самарі та інших слободах [19, с. 53-54]. Цей рух вказує на певну соціальну динаміку на Півдні України, яка існувала у зазначений час, протягом наступних десятиліть і навіть протягом XIX ст.: люди користувалися пільговими роками і потім, після закінчення дії пільг, переходили на нове місце. Цей рух відбувався у всіх напрямках (північ-південь-північ) і те ж саме — зі сходу та заходу, адже люди цінували свободу вільно обирати собі місце помешкання та вид діяльності.

Станом на середину XVIII ст. заселення краю, заснування слобід, містечок, хуторів відбувалось без участі уряду, тобто майже виключно "самотькоком". Сюди приходили люди і з Гетьманщини, і з Правобережної України, та із Запорожжя. Ці люди з власної ініціативи займали вільні землі, або купували їх в тих людей, що прийшли раніше, або навіть брали ці землі силою. Ні Запорозький Кіш, ні російський уряд не втручались у цю справу, і російський уряд лише санкціонував те, що вже було фактом, давав охорону поселенцям, досить поверхово втручався у свару між новими поселенцями і запорожцями, не даючи при цьому принципового розв'язання питань, а тільки випадково налагоджуючи справу так чи сяк, то на користь нових поселенців, то запорожців [19, с. 55]. Починаючи з початку 1750-х років ця ситуація доволі різко змінилася.

РОСІЙСЬКА ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА І ПЕРЕФОРМАТУВАННЯ ФРОНТИРУ

Щодо збільшення присутності російської військової та цивільної адміністрації на південноукраїнському "фронтирі", то починаючи з 1730-х років ця присутність поступово зростала і призводила до переформатування ліній як "зовнішнього" так і внутрішнього "фронтирів". Наприклад, організація "Української лінії" з її ландміліційськими полками була великою загрозою Запорозьким Вольностям: лінія фортець підходила до

самої межі Запорожжя, а слободи переходили цю межу і розкидалися по самих Запорозьких Вольностях. Щоправда, часто нові поселенці, перетнувши кордони Запорожжя, приймали запорозьке підданство. Так зробило багато мешканців містечок, що були призначені для поселення ландміліційських полків: Орлика, Царичанки, Маячки, Китайгорода та інших. Перетнувши кордон, вони припинили виконувати свої повинності, а у відповідь на забороняючий перехід гетьманський універсал подали прохання до Кошу про підданство. Кіш радо задовольнив прохання, і слободи та хутори цих переселенців склали основу нової Орельської паланки, що охопила землі від Самари до Орелі із селами Козирщиною, Пушкарівкою, Тупалівкою, Перещепиною, Могилевим тощо [19, с. 49-50].

Важче для запорожців було миритися з існуванням – вже в самому серці їхніх володінь – Новосіченського ретраншементу, який було засновано у 1735 році. Там постійно перебував російський гарнізон, який підлягав Київському генерал-губернатору. З 1739 року гарнізону було наказано “имѣть крѣпчайшеѣ смотреніе надѣ учрежденными...на границахъ форпостами, какъ для выдерживанія карантина, такъ и ради предостереженія проѣзжающихъ и проходящихъ черезъ оныѣ всякихъ людей...” а також для “развѣдываніе о состояніи и намѣреніяхъ и движеніяхъ турковъ и татаръ...” Як зазначає Полонська-Василенко, це давало широкий простір для постійного втручання у справи Запорожжя та підставу для утримання російських залогів у степу. Поступово на кордонах Запорожжя, а часом і переходячи ці кордони, виростає мережа форпостів, підлеглих Київському генерал-губернатору: у Переволочні, Микитині, Усть-Самарі, Биркутському редуті та інших укріпленнях [19, с. 50-51].

У 1743 році російський уряд у спробі відсунути небезпеку татарських нападів на землі, що вже довгий час знаходилися під його контролем, постановляє поширити і посунути вглиб степів лінію укріплень. Для цього було відряджено до Південної України інженер-полковника де Боскет у супроводі полковника Василя Капніста для огляду території і обрання зручних місць для побудови фортець. Подорож де Боскета дуже занепокоїла запорожців, які всіма засобами намагалися перешкодити йому. Місця для фортець було визначено у Крилові, Архангельську і Орлі на Південному Бузі. В цілому, ця експедиція мала величезне значення для задоволення вимог російського уряду щодо вивчення цього краю: так, де Боскет подав Сенату статистичні відомості про заселення південноукраїнських земель [19, с. 51].

У 1746 р. вийшов наказ Сенату про розміщення на кордоні України 6 ландміліційських полків, для яких було призначено смугу землі на 40 верст з боку Гетьманщини і на 30 верст на південь — з боку Запорожжя. Організація цих полків мала забезпечити охорону південного кордону від можливих нападів. На той час поселення ландміліційських полків, які поєднували у собі військову силу та селянське населення, являлося найекономічнішим та найдоцільнішим засобом охорони кордонів. Для цих полків було приділено луки понад Ореллю, тобто землі, які більш за все цінували запорожці [19, с. 51-52]. З цього приводу хочу звернути увагу на той факт, що внаслідок цих дій на південноукраїнському фронті за рахунок козацьких земель Гетьманщини та Низового Коша утворювалась 70-верстна контактна зона, яка перебувала в сфері їхнього обопільного інтересу, але яку було виведено з-під їхньої прямої юрисдикції. Невипадково, що цей крок викликав тривалі суперечки: запорожці знову почали писати скарги, посилаючись на грамоти Стефана Баторія, універсал Богдана Хмельницького та грамоти імператриці Єлизавети. Однак, Сенат не визнав права козаків і вимагав оригінали документів (які було знищено у 1709 р. при захопленні Січі), в той час як запорожці мали тільки копії [19, с. 51-52].

Систематичне заселення Задніпряння почалося з другої половини XVIII ст. Важливим кроком у цьому напрямку слід вважати запрошення російським урядом іноземних колоністів з метою перетворення їх на військових поселенців на південному (південно-західному) прикордонні імперії [19, с. 56]. Перш за все, йдеться про задоволення прохання “Сербовъ и прочихъ тамошнихъ народовъ” під керівництвом Івана Хорвата оселитися на “Заднѣпрскихъ отдаленныхъ мѣстахъ”: Сенатський наказ від 29 грудня 1751 року окреслює кордони майбутньої Нової Сербії “...начавъ отъ устья рѣки Каварлыка [Кагарлика] прямою лінією до верховья рѣки Тура, а съ верховья рѣки Тура на устье рѣки Каменки, отъ устья рѣки Каменки на верховье рѣки Березовки, отъ верховья рѣки Березовки на вершину рѣки Амерника [Омельника], и по оной внизъ, даже до устья ея, гдѣ оная въ Днѣпрѣ впадаетъ, уступа отъ польской границы по 20 верстъ...” [5, с. 572]. Землі, на яких планувалося оселити сербів та інших балканських поселенців, знаходилися біля Архангельської фортеці на тогочасному польському кордоні, а з лівого боку Дніпра сягали “границы Турецкой и Татарской” [5, с. 571].

Втім, заходами російської адміністрації на фронті, а саме на північних землях Запорозьких Вольностей, було створено ще один “анклав”, який мав для колонізації Півдня України навіть більше значення, ніж вищезгадані сербські поселення. Йдеться про Новослобідський козацький полк (1753-1764 рр.) [13, с. 167-172].

Справа в тому, що на землях, відданих під сербські поселення, переважно більшість населення (3170 дворів з 4000) становили вихідці з малоросійських, слобідських полків та Вольностей Запорозьких, які осідали на цих землях “безуказно”, і згідно з указом уряду мусили повертатися до своїх попередніх домівок. Населення всупереч урядовим наказам почало тікати на південь до Запорожжя та схід — до Польщі. Отже, у Петербурзі прийняли “компромісне рішення”: на відведеній для українського населення двадцятиверстній ділянці на південь від Нової Сербії, на запорозьких землях, за моделлю полків Слобідської України було утворено Новослобідський козацький полк [13, с. 167-169]¹. Український дослідник Сергій Дідик виокремлює

¹ Також 195 дворів належало вихідцям з “польської України”, а 643 двори — “тубільцям” з числа українських селян і козаків, які роками перед тим самовільно зайняли ці землі.

три мети, які російський уряд переслідував, створюючи цей полк: 1) зупинення тенденції втрати населення у регіоні (особливо тих територій, де на той час зростала активність російської державної адміністрації зі встановлення контролю над цими землями та впорядкування адміністративних та економічних стосунків на цих ділянках фронтиру — Р.Ш.); 2) забезпечення надійної охорони південних кордонів від можливої агресії з боку сусідніх країн та створення дієвого засобу для приборкання гайдамацького руху; та 3) створення плацдарму для подальшого наступу російської армії як проти турецько-татарських сил, так і проти Вольностей Запорозьких [13, с. 169-170].

Існував ще один важливий аспект у створенні Новослобідського козацького полку, а саме: створення працездатної “моделі” територіально-адміністративної одиниці на південноукраїнському фронтірі в контексті державної політики з військової колонізації південноукраїнського фронтиру. Дана модель, беручи до уваги всю сукупність проблем та потреб, включала військовий елемент, належну економічну інфраструктуру, та громадський устрій, який запроваджував умови для спільного проживання представників різних етнічних (українці, молдавани, серби, греки, росіяни-старообрядці) та соціальних груп (козаки, міщани та селяни) [19, с. 221].

Загалом, утворення Новослобідського полку, який на момент ліквідації у 1764 році охоплював 38 поселень і до 20,000 населення, можна вважати прикладом успішного (на відміну від Нової Сербії та Слов'яносербії) створення російським урядом анклавів на землях Вольностей Запорозьких, який розширював з російського боку лінію “зовнішнього фронтиру” і, водночас, призводив до певного переформатування (“розмивання”) “внутрішнього фронтиру”, головним чином, шляхом виведення частини земель та населення з-під юрисдикції Запорозького Коша.

ПІДСУМКИ

Таким чином, протягом зазначеного періоду (1680-ті-1750-ті роки) на землях Південної України спостерігалось декілька важливих тенденцій, які відігравали на той час, та продовжували відігравати у майбутньому, важливу роль у розвитку цього краю. По-перше, станом на початок 1740-х років між державами на південноукраїнському фронтірі існували угоди щодо збереження значних масивів земель краю у спустошеному стані, що крім відсутності великої кількості сталого населення та більш-менш значних населених пунктів, як укріплених, так і ні, фактично визначало демілітаризацію цих земель. За логікою цих угод, жодна військова небезпека жодному суб'єктові цих угод не мала виходити з цих земель. Обмежена господарська діяльність на цих землях, зокрема транскордонна (випас худоби, видобуток та торгівля сіллю з Прогноїв, рибальство у Бузькому та Дніпровському лиманах, заготовка лісу тощо), регулювалася окремими артикулами мирних угод та “Інструментів”. Конфліктні ситуації, які постійно виникали на цих землях між підданими цих держав, мусили розв'язуватись спеціально призначеними комісарами на спеціальних комісіях. На даному етапі, вся Південна Україна являла собою суцільний внутрішній фронтір, де вплив державних установ був майже відсутнім за нечисленими винятками. Зовнішній фронтір співпадав з державними кордонами порубіжних держав, які не поширювали свій вплив на землі внутрішнього фронтиру.

По-друге, станом на початок 1740-х років, із держав на цьому фронтірі лише Російська імперія мала ініціативу та, частково, ресурси для засвоєння земель Південної України. Це було пов'язано із загальним занепадом Порту і Польщі, змінами у Петербурзі (початок правління Єлизавети Петрівни (1741-1761 рр.), уряд якої почав приділяти більшу увагу цьому краєві), поверненням запорожців під російську протекцію (1734 р.), латентною (“повзучою”) колонізацією південноукраїнських земель населенням Гетьманщини, вихідцями з Польщі та закордонними мігрантами, які почали прибувати до краю на запрошення російського уряду.

По-третє, відновлені Запорозькі Вольності становили найголовніший з анклавів посеред внутрішнього фронтиру. При цьому слід обмовитись, що під анклавами розуміються як окремі територіальні одиниці (напр. Вольності), так і кочові ареали (напр. ногайців з різних “орд”). При цьому, володіння Коша через зв'язки із адміністрацією Київського генерал-губернатора, адміністрацією та населенням Гетьманщини, були своєрідним містком між внутрішнім та зовнішнім фронтами на Півдні України.

Землі Новосербії, Слов'яносербії та Новослобідського козацького полку теж слід вважати прикладами анклавів з однією важливою різницею: штучно створені за політичною ініціативою російського уряду саме як знаряддя експансії, вони, виростаючи на зовнішньому фронтірі, “паразитували” на анклавах внутрішнього фронтиру, передусім на Вольностях Запорозьких, поглинаючи території Коша і позбавляючи останній земель та доходів з них. З 1740-х років землі Вольностей все частіше ставали об'єктом владницького інтересу та відчуження з боку інших суб'єктів фронтиру. При переході від одного суб'єкта (напр. від Війська Запорозького Низового) до іншого (напр., Новослобідського козацького полку або Слов'яносербії) ці землі водночас ставали частиною зовнішнього фронтиру у стадії розширення, яке відбувалося за рахунок земель внутрішнього фронтиру.

По-четверте, на російській ділянці фронтиру розпочинається процес створення суто військових укріплень та захищених населених пунктів, які забезпечували захист кордонів держави та поширювали владу імперії на землі, що раніше становили внутрішній фронтір. При цьому йдеться зокрема про укріплення (фортеці та шанці) “Української лінії”, Слов'яносербії та Нової Сербії.

В результаті, лінія зовнішнього фронтиру поступово відсувалася на південь шляхом формування нових, створених державою, анклавів на внутрішньому фронтірі (напр., Новосіченський рентрашемент (1735 р.) та землі Новослобідського козацького полку (1753-1764 рр.) [13, с. 167-172]) та застосування стратегії гуляй-міста — заснування фортець та утворення нових ліній чимдалі на південь (“Українська” та “Дніп-

ровська" лінії фортець)¹. З огляду на цю динаміку змін у регіоні, створення губерній у 1764 року, ліквідація Запорозької Січі у 1775 році та анексія Криму у 1783 році становили етапи цього шляху, кінцевим наслідком якого стала смуга зовнішнього фронтиру Російської імперії, яка сягала чорноморського узбережжя. Але це є вже темою наступного дослідження.

Джерела та література

1. Бумаги кабинета министров императрицы Анны Иоанновны 1731 – 1740 гг. – Т. 108 (1734 г.). – Юрьевъ : Типографія К. Матисена, 1900.
2. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – Том 2. – 978 с.
3. ПСЗРИ. – СПб. : Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – Т. 4. – 889 с.
4. ПСЗРИ. – СПб. : Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – Т. 5. – 782 с.
5. ПСЗРИ. – СПб. : Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – Т. 13. – 959 с.
6. Voeck J. Brian. Imperial Boundaries: Cossack Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great / Brian J. Voeck – Cambridge, NY : Cambridge University Press, 2009. – P. 187-207.
7. Bradley J. Parker. Toward an Understanding of Borderland Processes / Parker J. Bradley // American Antiquity. – Vol. 71. – no. 1 (Jan. 2006). – P. 79.
8. Kopytoff Igor. The Internal African Frontier: Cultural Conservatism and Ethnic Innovation // Frontiers and Borderlands: Anthropological Perspectives / eds. by Tobias Wendl, Michael Röslér. – Frankfurt am Main : Peter Lang, 1999.
9. Thompson Leonard, Lamar Howard. "Comparative Frontier History" in The Frontier in History: North America and Southern Africa Compared / Leonard Thompson, Howard Lamar. – New Haven: Yale University Press, 1981. – P. 7.
10. Андреева С. С. Взаємини Запорожжя і Кримського ханства періоду Нової Січі (1734-1775 рр.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Андреева Світлана Серафимівна. – Запоріжжя, 2006. – 289 арк.
11. Андрієвскій А. А. Матеріали по історії Запорожжя и пограничныхъ отношений // Записки Императорскаго Одесскаго общества истории и древностей / А. А. Андрієвскій. – Одесса : Экономическая типографія и литографія, 1893. – Т. XVI. – С. 117-266.
12. Багалъй Д. Очерки изъ истории колонизации стѣпной окраины Московскаго государства / Дмитрій Багалъй. – М. : Изд-е Императорскаго общества истории и дрѣвностей російскихъ при Московскомъ университетѣ, 1887. – 634 с.
13. Дідик С. С. Новослобідський козацький полк – суб'єкт колонізації Степової України (1753-1764 рр.) / С. С. Дідик // Козацька спадщина : Альманах Інституту суспільних досліджень. – Вип. 4. – Дніпропетровськ : Пороги, 2008. – С. 167-172.
14. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII-первой половине XIX века (1719 – 1858 гг.) / В. М. Кабузан. – Москва : Наука, 1976. – 308 с.
15. Кравченко В. Харьков / Харків: столица Пограничья / В. Кравченко. – Вильнюс : ЕГУ, 2010. – 258 с.
16. Могульова С. М. "Запорожець за Дунаєм": чужинець чи в своєму природньому історичному середовищі? / С. М. Могульова // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Секція III, IV, V. – Запоріжжя : РА Тандем-У, 1997. – С. 76.
17. Мордовцев Д. Гайдамачина / Д. Мордовцев. – СПб. : Типографія Н. А. Лебедева, 1884. – 356 с.
18. Плецький С. Організація охорони кордонів Нової Січі / С. Плецький // Запорозька спадщина – Запоріжжя : Тандем-У, 2011. – Вип. 17. – С. 15.
19. Полонська-Василенко Н. Д. Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734-1775) / Н. Д. Полонська-Василенко. – Мюнхен : Український Вільний Університет, 1960. – Ч. 1. – 222 с.
20. Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський. – Дніпропетровськ : Січ, 1994. – 678 с.
21. Эварницкій Д. И. Источники для истории запорожскихъ казаковъ / Д. И. Эварницкій. – Владимиръ : Типо-литографія Губернскаго правлѣнія, 1903. – Ч. 2. – 1184 с.
22. Юзефович Т. Договоры России съ Востокомъ политическіе и торгове / Т. Юзефович. – СПб. : Типографія О.М. Бакста, 1869. – 296 с.

Шиян Р. И. "Фронтір зовнішній" и "фронтір внутрішній": концепція южноукраїнського приграниччя между 1680-ми – 1750-ми годами

В данній статтє представлена концепція южноукраїнського приграниччя в період между концом XVII – серединой XVIII вв. Автором исследується проблема структури этого фронтіра и делается попытка определить сложную динамику политических, военных, социальных, экономических и культурных процессов на пограничье.

Ключевые слова: фронтір, фронтір зовнішній, фронтір внутрішній, приграничье, анклав

Shiyan R. I. "External frontier" and "internal frontier": a concept of South-Ukrainian frontier in the 1680s – 1750s

This article presents a concept of South-Ukrainian frontier between the late 17th-mid 18th centuries. Its author analyzes the problem of this frontier's structure and makes an attempt to define a complex dynamics of political, military, social, economic and cultural processes on this frontier.

Keywords: frontier, external frontier, internal frontier, borderland, enclave

¹ Дана концептуалізація запроваджена автором за аналогією з давньою військовою тактикою пересувного польового укріплення. Створення нових ліній укріплень, які будувалися чимдалі на південь південноукраїнського фронтіту, можна певною мірою порівняти з рухом таких польових укріплень. — Р.ІІІ.

